
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

HÉTEZER ÉV*

(Szabadkai régészeti áttekintés)

SZEKERES LÁSZLÓ

KUTATÁSTÖRTÉNET

Azt, hogy Szabadkán mikor kezdtek régiségeket, a régmúlt maradványait gyűjteni, nem tudjuk pontosan megmondani. Tudomásunk van azonban arról, hogy a szabadkai közvélemény régóta nyilvántartott olyan helyeket, ahol a föld alatt nagyon régi templomok romjai bújnak meg, amelyeket a város birtokairól készült első térképek is pontosan feltüntettek (1788, 1792).¹

Vannak olyan utalások is, amelyek szerint a múlt század harmincas éveiben létezett itt egy magántulajdonban levő, nagy értéket képviselő régiséggyűjtemény², és arról is vannak biztos információink, hogy a múlt század ötvenes éveiben rendszeresen gyűjtöttek régi érmeket a gimnázium numizmatikai gyűjteménye számára.³ A régészeti tárgyak gyűjtése azonban csak később indult meg. Ebben lényeges szerepet játszott egy 1882-ben lezajlott esemény; annak az évnek őszén, az akkori Mácskovics-féle téglagyár közelében, amely a Zentai úti temető nyugati oldalán, tulajdonképpen a Bajnátnak nevezett löszmagaslat lejtőjén működött, egy késő bronzkori (több mint háromezer éves) raktárleletet találtak a kubikoló munkások, amely állítólag több száz, főleg törött bronztárgyat tartalmazott. Ennek a leletnek egy kis részét 1883 elején Iványi István gimnáziumi tanárnak sikerült megszerezni az intézet gyűjteménye számára. Nem volt véletlen, hogy még ugyanabban az évben a városi tanács is foglalkozott azzal a „nyílt levéllel”, amelyet a régiségek megmentése érdekében Iványi István és Balás Béla szerkesztett.⁴

Érdemleges az ügyben nem történt, de mégis fontos volt a kezdeményezés, mert már magában hordozta a később életre keltett Közkönyvtár- és Múzeum-Egylet csíráját (1892), amelynek a keretében a századforduló körüli években múzeum és természetesen régészeti gyűjtemény is létezett.

* Részletek a szerző *Szabadka és környéke legrégebbi története* c. hosszabb tanulmányából.

Az Egylet megszűnt ugyan, de a gyűjtemény — ha csak kis töredékében is — megmaradt, arra figyelmeztetve az utókort, hogy a megkezdett munkát folytatni kell. Jellemzőnek tartjuk a századforduló táján uralkodó hangulatra, hogy 1901-ben Bibó-Bige György gimnáziumi tanár nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy megírja az emberiség őstörténetét.⁵ Bibó-Bige volt egyébként az első, aki Szabadkán a régiséggyűjtés mellett szabályos régészeti ásatást is végzett, melynek során (1913-ban) egy középkori templom alapjait sikerült neki feltárni.⁶

A bekövetkezett első világháború és a két háború közötti teljesen meddő időszak semmi újat nem hozott Szabadka környéke történeti múltjának régészeti úton való további megismerésében. Még az is, amit addig összegyűjtöttek, gyakran volt veszélynek kitéve, és nem egy esetben szenvedett számottevő kárt.

A második világháborút követő években, egy, gazdasági szempontból könnyűnek éppen nem mondható, de lelkesedést nem nélkülöző időszakban valósult meg tartósan egy régi törekvés — alakult meg a Városi Múzeum (1947). Ezáltal a régészet is olyan helyzetbe került, amelyben már hosszabb távon lehetett tervezni, és a tervek egy részét következetesen meg is lehetett valósítani, azt a részt, amely nem követelt jelentősebb anyagi befektetést.

Végül is, az elmúlt 35 év alatt, az egészen kis beavatkozásokat nem számítva, összesen 28 lelőhelyen történtek ásatások, amelyek közül egynéhány valóban jelentős. Amennyiben csak a község területén lefolytak közül óhajtuk kiemelni a legjelentősebbeket, akkor a következőket kell megemlítenünk: 1953-ban Nosza-Gyöngyparton rézkori temető feltárását; 1957. és 58-ban, szintén Nosza-Gyöngyparton, neolitikus telep kutatását a belgrádi Nemzeti Múzeum szervezésében; 1965-ben egy újabb neolitikus telep kutatását Ludas-Budzsákon és végül három középkori temető feltárását, 1949-ben a Nosza-Hingán, 1967-ben Felső-Tavankúton a Vermes keresztnél, 1979 és 1981 között Verusicson a Nitrogénművek építőhelyén.

Az ásatásokkal párhuzamosan folytak a terepbejárások is, amelyek szintén jelentős eredményeket hoztak. Míg Iványi szabadkai monográfiájában tíz-egynéhány lelőhely szerepel, ma a község területén körülbelül 150 régészeti lelőhely van nyilvántartásban, és azok között csak középkori templomrom 17 van.

NEOLITIKUM

(...) Az Alföldön az első neolitikus kultúrák i. e. 5000 körül jelentek meg, mégpedig mindjárt úgy, hogy magukban hordozták annak a kornak majdnem minden vívmányát és jellemzőjét. Átmeneti fázisokat a mezolitikumból eddig még nem sikerült megállapítani. Az Al-Duna vidékén felfedezett világhírű mezolitikus lelőhelyek (Vlasac, Lepenski Vir, Padina) azonban arra utalnak, hogy az új életmód elterjedésének komoly

előzményei lehettek a mi területeinken is, csak még hiányoznak a biztos támpontok az átmenetek bizonyítására.

A szabadkai község területén az első földművelő és állattartó kistársadalmaknak a Ludas-tó és környéke szolgáltatott életteret, itt fedezték fel a második világháború után az úgynevezett Körös csoport népességének telepeit. Ezek a települések közvetlenül a vízparton álltak, és szoros kapcsolatban voltak a Tisza mellékén szétszórt hasonló települések népével. Nyugati irányban a Kelebiai-tóig jutottak el, ahol szintén regisztráltak egy település maradványait. Még röviddel ezelőtt is úgy tűnt, hogy kizárólag a két tó és a Tisza között levő területet vették birtokukba és hogy a Szabadkától délre elterülő löszterületeket szabadon hagyták⁷. A közelmúltban azonban Csantavértől délre a Csík-ér völgyében is felbukant egy kora neolitikus lelőhely, nyilvánvaló lett tehát, hogy Közép-Bácska nem volt e korban teljesen lakatlan. Ásatás híján most még nem tudják megállapítani, hogy az újonnan felfedezett lelőhelyet a Körös csoport vagy a Körös csoporttal körülbelül egy időben Vajdaság déli vidékein honos Starčevo csoport körébe kell-e sorolni.⁸

Amit az alábbiakban a Körös csoportra jellemző életmódról fogunk mondani azt elsősorban az ötvenes években (Noszán), illetve hatvanas években (Ludason) lefolytatott ásatások eredményeire támaszkodva tudjuk.

Környezetünk fizikai képe akkor már a maihoz volt hasonló. Az állatvilágra is vannak adataink, mégpedig azokból a csontokból, amelyeket vadászszákmány maradvékeként az ásatások során a települések hulladékai között találtak. A növénytakaróra az állatvilág összetételéből is lehet következtetni, mert paleobotanikai kutatások ez ideig nálunk még nem folytak.

A vadon élő állatok (amelyeket az ember elejtett és csontjait a településen szétdobálta) az alábbiak voltak: vadszamar, őstulok, gímszarvas, őz, mezei nyúl, vaddisznó, vadmacska, farkas és róka. Feltűnő, hogy a leggyakrabban előforduló, tehát a legtöbbet vadászott faj a vadszamar volt.⁹

Az említett fajok előfordulása alapján a táj többi tényezőjére is következtetni lehet, amely ezek szerint meglehetősen változatos volt. A vadszamar tömeges előfordulása száraz, steppeszerű környezetre utal. Az őstulok a ligetes steppék állata, a nyúl viszont erősen erdőkhöz kötött állatfaj, tehát erdők jelenlétét jelzi. Ezzel a jelzéssel egybevág az az általánosítható paleobotanikai adat, amelyik szerint a délkelet-európai löszterületek akkor tölgyerdőkkel voltak borítva.¹⁰ Az erdők tehát a Szabadkától délre húzódó területeket uralhatták, a steppei jellegű táj pedig főleg a tőle északra elterülő homokvidékekre korlátozódott. Talán éppen ezek a tölgyerdők gátolták meg a Körös és a Starčevo csoport akkori népességének ebben az irányban történő terjeszkedését, és ez volt az oka annak, hogy csak elvétve kíséreltek meg telepeket létesíteni az erdős területeken (Csík-ér völgye).

A ludas-budzsáki állatcsont-anyag szerint az állattartás nem volt képes fedezni a település lakosságának hússzükségeit, és a hiányt intenzív vadászattal kellett pótolni. Ez volt az indítórugója annak is, hogy a gyűjtögetést is folyamatosan űzték. A fenti tény leginkább abból világlik ki, hogy az ásatás során talált állatcsontok majdnem 70 százalékát a vadászott állatok csontjai képezték. További bizonyítéknak lehet tekinteni azt, hogy a madárcsontok között olyan fajok egyedeinek a maradványai is szép számmal megtalálhatók, amelyeknek a húsa a mi ízlésünk szerint bűzös, ehetetlen volt (pl. búbos vöcsök, szürke gém stb.).¹¹ A gyűjtögetés jelentőségéről a Körös csoport minden településén a kagylók és csigahéjak nagy mennyisége tanúskodik.

A földművelés jelentőségéről ma még nincs módunkban teljes bizonyossággal nyilatkozni, mert ehhez egyelőre nincs kellő mennyiségű adatunk. Magvak nem maradtak, csak annak a pelyvának a lenyomatait lehetne megvizsgálni, amelyet az agyagedények készítése során gyúrtak bele a sárba. Sajnos ezeket sem tehetjük vizsgálat tárgyává, és még nem ismerhetjük az akkor itt termesztett gabonaneműek fajtáit.

A gyűjtögetésre való utaltságot bizonyítják a Ludason és Noszán is több esetben lelt makk, amelyet a jelek szerint fogyasztás előtt megpörkölték.

Láthatjuk ebből a néhány adatból is, hogy az ember a neolitikum számos vívmánya ellenére továbbra is nagymértékben függött a természettől. Hogy ezzel tisztában volt, közvetett módon bizonyítani is lehet. Elegendő talán arra gondolnunk, hogy az egyszerűbb emberek körében még a mai nap is mennyi babonás hiedelem fűződik a természeti, elsősorban a fenyegető természeti jelenségekhez. Olyan hiedelmek ezek, amelyek ősi korokban gyökereznek.

Községünk területén két fontos kora neolitikus gócot állapítottunk meg. Az egyik a Ludas-tó partján, a másik pedig a Kelebiai-tó partján volt. Biztosan meg lehetett állapítani, hogy az egyes településeket többször üresen hagyták, de ismételten visszatértek, és megújították lakhelyeiket. Mivel a két góc települései egykorúak, kézenfekvő a következtetés, hogy a két tó között ingáztak, és hol itt, hol ott telepedtek le. Ezt nem kedvtelésből tették, és logikus lenne, ha a közbeeső és nagyobb Palics partján is megtalálnánk telephelyüket, ez azonban eddig még nem sikerült. A Palics partjait tehát valami miatt nem népesítették be, itt sohasem laktak.

Arra a kérdésre, hogy miért nem, a legvalószínűbb válasz az, hogy egy bizonyos idő után észre kellett venniük, hogy jelenlétükkel, vadásztevékenységükkel a természet egyensúlyát kezdték ki és kezdtek eltűnedezni a vadak és a föld sem termett úgy. Ekkor felkerekedtek, és, ha történetesen a Ludas-tó partján éltek, átköltöztek a Kelebiai-tó mellé. Ha ott is az előbbihez hasonló jelenségeket észlelték, visszavándoroltak korábbi lakhelyükre, és megújították régi házaikat, és folytatták megszokott

életüket. Hogy Palicsot miért kerülték el és fáradtak 20 km távolságra, arra csak egy magyarázat adható — rezervátumként kezelték.

Lakásuk kétereszűre szerkesztett, négyszögletes alaprajzú ház volt egy nagy helyiséggel, amelyben a bent lakó család mellett ott voltak az apróbb háziállatok is. Házaikat úgy építették, hogy a falak vonalán sűrűn egymás mellé karókat ütöttek, majd ezek közé hajlékony vesszőket fontak, és erre a fonadékra sarat tapasztottak. A belső teret kissé kimélyítették, elsimították, vékony réteg sárgaföldet terítettek rá, és ezt ledöngölve kapták a padlót.

Házuk legbelső zugaiban őrizték szerszámaikat, eszközeiket: csiszolt fa- vagy agancsnyélbe erősített kőbaltáikat, a bőr megmunkálásánál használt csont-árakat és a kisebb-nagyobb, kovakőből pattintott pengéket, illetve vakarókat, az agyagedény-készítésnél szükséges kis csontlapátocskákat és más fából, rostokból vagy bőrből készített tárgyakat. Ugyanitt őrizték nagy, esetenként óriási méretű edényekben a gabonát és más magvakat, és ezek között az edények között foglaltak biztosan helyet az áldozati agyagmécsek és anyagból vagy fából készített kultikus szobrocskák is.

Volt egy nagyon elmés felfedezésük. Rájöttek arra, hogy a föld felszíne alatt uralkodó egyenletesen hideg környezetben a gyorsan romló ételek hosszabb ideig eltarthatók. Ezért házuk tövében másfél méterrel a föld alatt szürke agyagból nagy tárolóedényeket, „hombárokat” építettek, amelyekben (feltehetően) madarak tojásait vagy pörnyébe ágyazva füstölt és szárított húst tároltak. Hasonló hombárokat, kezdetleges „frizsidereket”, sehol a világon nem találtak, csak a Ludas-tó partján.

A neolit korszak egyik nagyon jelentős vívmánya az agyagedények készítésének felfedezése. Az agyag alaptulajdonságából kifolyólag az edények formái és méretei már a legkorábbi neolitikumtól kezdve nagy változatosságot mutatnak. Az egyes korokon és kultúrákon belül azonban több tekintetben olyan szabályosságok vannak jelen, amelyeknek alapján pontosan meg lehet határozni az egyes lelőhelyek hovátartozását. Írástudatlan társadalmakról lévén szó, ezekből a szabályosságokból arra lehet következtetni, hogy szigorú társadalmi szabályokhoz kötötték az elkészítés módját, a felszín díszítését, egyáltalán az edények kinézését illetően.¹² Egy dolog azonban közös volt ezeknél az őskor folyamán előállított edényeknél — mindet szabad kézzel készítették; a fazekaskorong ismerete csak az i. e. első évezred derekán, a szkíták közvetítésével került a Kárpát-medencébe.

A ludasi és noszai ásatások során felszínre került edények alapformái között a leggyakoribbak a különböző nagyságú gömb alakú edények, amelyek alapos, megvastagodott talpakon állnak, és alacsony, a gömbből alig kiemelkedő nyakuk van. Ezek között található olyan kicsik, amelyek egy felnőtt két kezében elférnek, de olyan nagyok is, amelyeknek az átmérője eléri a 70–80 cm-t is. Utánuk következnek a félgömb alakú tálak, ezek mind kézhez álló nagyságúak. Készítettek egy olyan alakú

edényt is, amelyik tömlőre hasonlított, nem volt talpa, hanem átfúrt dudorok voltak rajta. Szíjakat húztak át rajta, és a ház gerendájára akasztották. Az edények külső felületét égetés előtt vagy finoman elsimitották, vagy díszítették. A legkedveltebb mód az volt, hogy a még lágy agyagfelületet telecsipkédtek, vagy a felületre lágy sárból egy vékony réteget kentek, esetleg agyagdarabokat ragasztottak, hogy az goromba hatást keltsen. Ezek mellett készítettek még bekarcolt hálómintát, náddal benyomkodott köröket és más mintákat. Kivételesen, nagyon ritkán festett edények is előfordulnak — vörös alapon fehér vagy fekete csíkok — mint a származás helyének, a Délkelet hatásának egyenes bizonyítékai.

A korai neolitikum, a Körös—Starčevo kultúra tartalmát körülbelül ezer évre becsüljük. Megszűnésének pontosabb idejét és okait még nem tudjuk. Egy bizonyos idő elmúltával helyébe újabb kultúrák, a késői neolitikum fejlettebb kultúrái léptek, de nem is mifelénk, hanem a Tisza mellékén. A község területén regisztrált Körös-településeket lakói, valamilyen kényszerítő oknál fogva, egyszer csak végleg elhagyták, és nem valamilyen újabb népesség nyomására, mert a korábbi telepek helyén, de még a közelükben sem lehet az újabb kultúrák hordozóinak telepeit felfedezni.

A község területe a rézkorszak kezdetéig, i. e. 2300 körül, tehát majd másfél ezer évig lakatlan maradt...

RÉZKORSZAK

A rézkorszak az Alföldre minden megrázkódtatás nélkül köszöntött be. A korábbi helyi kultúrák elfogadták az új anyagot, és evolutív módon fejlesztették ki az új viszonyokat. Csak a korszak befejező szakaszában érte ezt a területet egy dél—észak irányú vándorlás, a Péceli vagy Bádeni kultúra.

A Tisza-vidék rézkora három szakaszra osztható: korai, középső és késői szakaszra. Ezeket a fokozatokat a tiszapolgári, a bodrogkeresztúri és a már említett péceli kultúrák képviselik. Ezek a fokozatok azonban Közép-Bácskában nem mutathatók ki, hanem csak a bodrogkeresztúri népesség egy csoportja telepedett meg rajta. Az alábbiakban lényegében ezzel foglalkozunk.

A bodrogkeresztúriak körülbelül i. e. 2200 körül jelentek meg. Hosszú évszázadok után tehát ismét benépesedett a Ludas-tó környéke és a Körös-patak mocsaraiban, füves partjain újból háziállatok csoportjai letelepedtek. Főleg állattenyésztéssel foglalkoztak, és mint minden állattenyésztő, nomadizáló társadalom is, gyakran változtatgatták lakóhelyüket. Ezért azokat nagyon nehéz kinyomozni. Felénk még egyet sem fedeztek fel. Megtalálták azonban egy temetőjüket, amely Nosza mellett, a Ludas-tó közvetlen közelében feküdt. Halottaikat a már korábban említett gyöngyparti kora neolitikus település helyén hantolták el, betemették őket a cse-

repek, összetördelt csontok és más hasonló hulladékok közé. A kiásott nyolc sírt a bodrogkeresztúri kultúra körébe dívó temetkezési szokások iskolapéldái közé lehet sorolni. A halottakat ovális sírgödörbe, oldalukra fektetve, felhúzott lábakkal, tehát zsugorított helyzetben földelték el. Kezüket könyökben behajlítva az arcuk elé helyezték, és kezük ügyébe, a fej köré rakták le az ételáldozatokkal rakott agyagedényeket.

A nyolc sír közül hat volt férfié, két csontváz volt csak nőé. A különbségeket a csontok rossz állapota miatt csak úgy lehetett meghatározni, hogy a férfiakat jobb, a nőket pedig a bal oldalukra fektették. Ez a másutt is megfigyelt szabály valószínűleg onnan ered, hogy házaikban a fal mellett hosszában, meghatározott oldalon voltak a férfiak és az ellenkező oldalon a nők fekhelyei. Ha alvás közben arcukkal a helység közepén feltételezett tűzhely felé fordultak, akkor máris kialakult az az ellentétes rend, amelyet temetőikből lehet megfigyelni. A csontvázak tájolása kelet—nyugati volt, fejjel kelet felé.

Még egy olyan szokásuk volt, amely említésre érdemes; több sírban hiányzott a halott egyik vagy mindkét lábfeje. Ezt azzal hozzák összefüggésbe, hogy a halál beállta után, attól való félelmükben, hogy az eltávozott a „túlvilágról” visszajöhet kísértetni, azt megakadályozandó, levágták lábfejét. Jellemző körülmény, hogy a férfisírokban több volt a melléklet, mint a nőkében. A leggazdagabb a kettes számú volt. A koponya közelében egy gyönyörű, 25 cm hosszú kovapenge volt, a mell táján egy kifúrt nagy márvány-gyöngy, az arc előtt három agyagedény és egy vaddisznó hatalmas állkapcsa, a gerincoszlop mögött két csiszolt kőbalta, a csípő alatt egy négyzetes keresztmetszetű, mindkét végén kihegyezett, 15 cm hosszú réz-ár és végül a nyak táján két darab- két-két részből álló hosszúkás aranyékszer volt.

A bodrogkeresztúri kultúra jellegzetes edénytípusai közé tartoznak az úgynevezett tejeskőcsöögök, amelyek alakra nézve a körtére hasonlítanak, kiszélesedő hassal és hosszúkás, magas nyakkal, amelyen szemközt egymással két-két fülecske szokott lenni. Még két típust kell említeni: az egyik talp nélküli kis csésze, amely vesszőből font kosárára emlékeztet, a másik pedig félgömb alakú, egyenes talpú tál, amelynek az oldalából szarvszerű kis tüskék állnak ki. Ezek a szabad kézzel készített edények mind finom munkák. Viszonylag vékony falúak, gracilisak, általában sima, sárgásszürke a felületük. Néha bekarcolt háló alakú dísz van rajtuk, ahol a kockák sakktábla alakban ki vannak vonalazva.

Rézből készített szerszámaik voltak a vésők, árák, tűk, kis török és fordított élű nyéllyukas csákányok. Ezek mellett azonban még mindennaposak voltak a kőből csiszolt balták, a kovából pattintott — esetenként bámulatos hosszúságú — pengék. Nagyon kedveltek voltak a sötét, fekete színű obszidián pengék is.

Több nagy rézkori temető feltárása során megfigyelték, hogy bizonyos rend szerint temetkeztek és hogy olyan csoportokat lehetett körvonalazni,

amelyek az akkori társadalom alapját képező nagycsaládokkal azonosíthatók.

A rézkorszak harmadik fokozata idejében ismét lakatlanná vált vidékünk, és csak a kora bronzkor idejéből lehet ismét az élet nyomait felfedezni.

BRONZKOR

(...)

Az első bronzeszközök az Alföldön i. e. 1900 körül, tehát közel 4000 évvel ezelőtt tűntek fel, elsősorban ékszerek formájában. Abban az időben, amikor, egyebek között, a már említett éghajlati változások alatt erőteljes népmozgásokról adnak hírt a régészeti adatok. Az Alföldre majdnem egyidejűleg három irányból is érkeztek bevándorlók: északnyugatról, északkeletről és déli irányból is. A korábban itt élő lakosság hagyományai és a friss hatások alakították azután ki az új életformákat és az újabb kultúr csoportokat, amelyeknek egymástól való megkülönböztetésére ezúttal is az agyagedények bizonyulnak a legalkalmasabbaknak. Főleg azért, mert az egyre inkább lendületbe jövő bronzipar termékei a tömeggyártás és intenzív kereskedelem következtében nagymértékben uniformizálódtak.

Az elmúlt száz év folyamán a Szabadka környékén összegyűjtött bronzkori leletek kivétel nélkül véletlenül vagy kisebb méretű mentőásatások eredményeképpen kerültek felszínre. Mégis azt mondhatjuk, hogy értékes és tudományos szempontból fontos leletegyüttest képeznek. A körülményekből adódó legnagyobb hiányosságuk az, hogy a legtöbb bronztárgy korát kísérőleletek hiányában nehéz precízebben meghatározni és hogy az egyes csoportok kapcsolatát, illetve az esetleges helyi jelenségek teljes skáláját nem lehet áttekinteni. Ez csak átfogó ásatások után lesz lehetséges.

A bronzkor legkorábbi szakaszát csak néhány cserépedény és egy magányos sír képviseli területünkön. Ezek egyrészt a Somogyvár-Vinkovci csoport, másrészt az Óbéba-Pitvaros csoport hatását viselik magukon, azt a benyomást keltve, hogy Bácskának ez a része két ízlést képviselő csoport érintkezési vonalán helyezkedett el. Ez a települési fázis itt mélyebb nyomokat nem hagyott, hordozói elég gyorsan felszívódtak az őket követő makói csoport népességébe, amellyel — úgy tűnik — közösen vettek részt a nagyrévi kultúra helyi változatának kialakításában.

Az ímént említett magányos sírt Hajdújárás közelében, a Cigányhalom déli nyúlványán, a Körös partján találták.¹⁸ A sírban valószínűleg nő csontváza feküdt. Észak-Déli irányban tájolták, és a halottat zsugorított helyzetben a bal oldalára fektették, kezét az arc elé helyezve. Pontosan így, ahogy a rézkor folyamán is szokásban volt. A sírban figyelemre méltó leletek voltak: a koponya táján két, karikába hajlított aranyahuzal a hajtincsek összefogására, a nyakon dentálium-csigákból és fajanszgyöngyökből összeállított nyaklánc, amelynek a végén lapos, szív alakú, rombuszokkal ékesített tag volt. A térd előtt egy kis csupor állt és egy másik, úgyszintén kis csupor a csípő közelében, míg a hátgerinc mögé egy kis-

sé kihasasodó, kónikus tálat helyeztek. A dentálium-csiga és a fajanszgyöngyök megjelenése szoros kereskedelmi kapcsolatokat jelez a Földközi-tenger partvidékével, ahonnan ezek a cikkek érkeztek.

Az előbbinél sokkal több leletet tudunk felmutatni a nagyrévi kultúra köréből, amelynek déli határa a kutatások pillanatnyi állása szerint éppen Szabadka környékén futott keresztül. Jellegzetes edénytípusai mellett (ovális urnák és lapos, erősen profilált, általában több füllel rendelkező tálak) nagyon szembeűnő, hogy halottaikat elhamvasztották és a maradványokat urnába helyezve földelték el. Ilyen temetőről a Kelebia közelében emelkedő Sufin-Hátról van tudomásunk. Egy sírt Szabadkán is találtak a Jaszibarán, és valószínűleg ebbe a periódusba sorozható egy, a Szentkút közelében kiasott urna és az az előbbihez hasonló urna is, amelyet Hajdújárás és Ludas—Csurgó között, a Székely-Halmon találtak. További véletlen leletek, kis csuprocskák kerültek a múzeumba a hajdújárású Körös-partról és a Pörös-kaszáló bácsszöllösi oldaláról.

I. e. 1700 körül a Tisza vidékén ismét jelentős népmozgások mentek végbe, amelyek az úgynevezett Kisapostag csoport keleti irányból történő előretörésével hozhatók kapcsolatba. A nagyrévi földművestársadalom és az újonnan érkezett pásztortársadalom vegyüléséből jött létre az Alföld legjelentékenyebb középbronzkori kultúrája — a Vatyá kultúra. Körülbelül egyidejűleg kristályosodott ki Bánát területén déli impulzusok hatására a Perjámos—Szöreg—Mokriini kultúrcsoport alaprége.¹⁴ A következő periódus folyamán már ennek a két csoportnak felváltva érkező hatása alatt folyt az élet a Körös-patak mentén, a Ludas-tó környékén és a Kelebiai-, illetve Palicsi-tó között elterülő mocsarak és időleges tavacskák vidékén.

Feltűnő, hogy a viszonylag hosszú tartamú Szöreg—Mokriini csoport leletei csak elvétve jelennek meg és hogy a Ludas-tó és a szöregi neppesség zárt tömegeinek határát jelentős Tisza közötti területen csak a Horgos—Szűcshalom környékéről ismeretesek kis számban leletek. Az már fel sem tűnik, hogy a Szabadkától délre, délnyugatra elterülő közép-bácskai részekben továbbra sem fedezhető fel az emberi tevékenység semminemű nyoma sem. Valószínű, hogy a csapadékos éghajlat az egyébként is kiterjedt erdőket csak gyarapította, miáltal az említett terület megtelepedésre továbbra is alkalmatlan maradt.

Vatyai leleteket több helyen találtak. Egy sírnak a maradványai kerültek be a múzeumba az egykori Reichel féle téglagyár agyagbányájából, a Zentai úton az Építészeti Fakultásnál pedig három sírt találtak. Az egyik sírban egypár épen megmaradt korongfejű, hullámosra hajlítgatott, ruha összefogására szolgáló bronztűt ástak ki. A legérdekesebb leletek közé tartozhattak volna annak az öntőműhelynek a maradványai, amelyet vályogvetés közben tettek tönkre. Hajdújárásan a valamikori Kővágó iskola közelében. Innen csak néhány edényke, cserepek, egy bronz karperrec és egy homokkőből készített kétrészes öntőminta egyik ép oldala maradt meg. Feltehetően ezzel a körülbelül 3200 éves öntőműhellyel hozható

kapcsolatba az a bronzrög, amelyet a lelőhely környékén földmunkák közben találtak.

Külön kell szólni a Hajdújárás és Bácsszőlős között húzódó Pörös-kaszáló környékén talált bronz törökről, kardokról, harci csákányokról, lándzsacsúcsokról, vésőkről és baltákról, továbbá tükrökről, karperecekről, tuskével ellátott díszkorongokról, amelyek szép számban vannak jelen a múzeum gyűjteményében. Mivel mind véletlen leletek, nagyobb részüket nem lehet egy szűkebb határok közé szorítható korszakhoz kötni. Egyedül a fegyverek esetében lehet megkockáztatni azt a feltevést, hogy azokat a késő bronzkor kezdetén északnyugatról egyre jobban előretörő bevándorlók, a halomsíros kultúra ellen védekező vatyai népesség használta utoljára és rejtette el vagy semmisítette meg darabokra törve, amikor a további ellenállás kilátástalanná vált, mint például a Makkhetesen lelt kard esetében.

Időszámításunk előtt 1300—1200 táján indult meg az az újabb, az addigakat mindenben felülmúló népmozgás, amely északnyugati irányból érte a Kárpát-medencét. Ez a vándorlás erőteljes harci tevékenységgel párosult, amely következtében a korábbi lakosság, bár hevesen védekezett, lassanként felmorzsolódott vagy kitért a nyomás elől. Hogy milyen nagyméretű megmozdulásról volt szó, azt abból lehet látni, hogy még a Földközi-tenger keleti partvidékein is érezhető volt hatása. Megindult a görög törzsek déli irányú vándorlása, megszűnt a virágzó mükénéi kultúra, és összeomlott a hettita birodalom.

A fenyegető események hatására nagy mennyiségű bronz- és aranytárgy került ebben az időszakban a föld alá, azok az értékek, amelyeket a halomsíros nép támadásai alkalmával rejtettek el tulajdonosaik, de amelyeket többé nem volt alkalmuk kiásni. Ezeket nevezik ma a régészek raktár- vagy kincsleleteknek. Nagyon nagy számú kincslelet került napfényre, amelyek között számunkra elsőrendű a Bajnátban 1882-ben felfedezett lelet.¹⁵ Azért is, mert kimondottan a nagy leletek közé sorolható a fél métermázsányi lelet és azért is, mert ez a lelet volt elindítója a szabadkai múzeumi mozgalomnak. Sajnos, a hatalmas leletből, amelyben több száz tárgy lehetett, csak mintegy 40 darabot tudtak megmenteni. Közöttük tokos balták, sarlók, ruhatük, lándzsacsúcsok, törött kardok voltak.¹⁶

A vatyai népesség magja lassan a felső Tisza vidékére húzódott, az általa feladott területeket a halomsíros kultúra túlnyomó részben állattenyésztéssel foglalkozó népe foglalta el. A megtelepedés helyét, az állattenyésztés érdekei szabták meg, ami abból is látszik, hogy nálunk a Körös-tér mellékét mindjárt megszállták. Településük pontos helyét még nem sikerült lokalizálni, temetőjük helye azonban ismeretes, ez Hajdújárás keleti felén, a Pörös-kaszálónak a vasút mellett elterülő részén helyezkedett el. Ami eddig ebből a temetőből a napvilágra került, azt, sajnos, mind véletlenül, vályogvetés közben ásták ki. Az utólagos adatgyűjtés alapján azonban meg lehetett állapítani, hogy halottaikat mind elhamvasztották,

hamvaikat pedig kihajló peremű, hengeres nyakú, kihasasodó, bütykökkel díszített urnákba helyezték.¹⁷ Mielőtt az urna fölé az akkori szokások szerint halmot emeltek volna, mellé tettek még egy vagy több edényt; tölcseres szájú, kihasasodó, kidudorodásokkal díszített egyfülű szilkéket vagy hengeres nyakú, kihasasodó, csöves talpon álló, két kis füllel ellátott edénykét. Fémeket állítólag az urnákban nem találtak, az azonban biztosnak látszik, hogy innen származhatnak azok a pecsétfejű ruhatúk, amelyeket állítólag a közelben találtak.

Az i. e. 1100 körül készített edénytípusok ismét változásokról adnak hírt. A korábban megfigyelt formák egy része eltűnik, más részük megváltozott külalakkal jelenik meg, de újabb formák is általánossá válnak. Ezek a jelenségek nálunk csak Radanovácon és Hajdújáráson előkerült néhány cserépedényen figyelhetők meg. Ezek a változások azt jelentik, hogy a halomsíros kultúra lakossága még egy darabig fenntartotta magát, még ha bizonyos külső hatások is érték. Lehet, hogy elszigetelődve megérték a következő történelmi korszak, a vaskor kezdetét is, erre a kérdésre azonban ásatások útján kellene bizonyítékokat szerezni...

VASKOR

Ha vaskort mondunk, az attól függetlenül, hogy az elmúlt utóbbi kétezer éven át is tartott, régészetileg azt az egy évezredet értjük, amely időszámításunk kezdetével ért véget, abban az időben, amikor a rómaiak ténykedése a Kárpát-medencében megerősödött, és amikor végeredményben ez a terület az írott történelem korszakába lépett át. Meg kell jegyezni, hogy az ehhez hasonló átmenetek mindig fokozatosan történtek, néha szinte észrevétlenül. Ez különösen vonatkozik a bronzkor és vaskor átmeneti szakaszára, hiszen a bronzöntés művészete például a korai vaskor folyamán érte el zenitjét.

Arra, hogy redukciós eljárással a vasércből vasat lehet nyerni, valószínűleg Anatóliában jöttek rá. Innen terjedt el az új ismeret a Balkánon, Ukrajnán és esetleg Itálián keresztül Közép-Európa felé. A vas felhasználására aránylag gyorsan áttértek ezeken a területeken, úgyhogy egyesek szerint már a 7. század folyamán „teljes” vaskorszakkal kell számolni, ami persze nem jelenti azt, hogy feladták volna a korábbi vívmányaikat.

A régészeti kutatások eredményei szerint a gáva kultúra zárja le a bronzkort és köti össze a vaskor első, úgynevezett hallstatti szakaszával, amelynek a 9. és 8. század fordulója táján egy újabb vándorlás, a preszkíta vándorlás vetett mifelénk véget. Ez a vándorlás Ukrajnából indult ki, és egy történelmi népcsoporthoz, a kimmerekhez köthető, akiket Hérodotosz említ először. Ezek az események nálunk nem jelentkeznek spektakuláris mennyiségű anyaggal, ezzel szemben a Szabadka környékén talált bronz zablatag és az a hamvasztásos sírletet, amelyet Hajdújáráson ástak ki, a kimmer betörés legtipikusabb leletei közé számítanak. Kivált-

képpen a sírletet, az összeégett karperecek és gombafejű kis bóbitákkal díszített bronzszögek, amelyek rendeltetése körül az a vélemény alakult ki, hogy fából készített sisakok védő-, illetve díszlemei voltak¹⁸

A kimmer betöréssel körülbelül egyidőben a Vál-Dalj kultúra hordozói elfoglalták a halomsírok kultúra népétől a Dunántúlt és Szlavónia keleti részét. Egyes csoportjaik a Duna—Tisza közére is behatoltak, és eljutottak a Körös-érig. A Pörös-kaszálón több alacsony halmocska anyagában találták meg ennek a kultúrának hagyatékát sok cserépedény töredéke alakjában. Turbántekecscs szájeremű tálak, magas fülű csészék és ujjbenyomásokkal szaggatott, plasztikus szalaggal ékesített goromba fazekak darabjait. Hasonló cserepeket szedtek össze Makkhetesen a volt Prokeschtanya környékén és a Kelebiai-tó partján is, és van még egy rendkívül fontosnak ígérkező lelőhely a tőzegtelep közelében, ahol pár évvel ezelőtt egy nagyméretű urna darabjait szedték össze, a jelek szerint egy urnatemető területén.

A szkíta domináció idejéből, az i. e. 5. századból nincsenek leleteink. Az ő örökükbe lépő, a 4. század folyamán a Duna felső folyása vidékéről érkezett kelták megfordultak környékükön, de tartósan nem telepedtek le. Csupán néhány tárgy jelzi jelenlétüket; a Pörös-kaszálón leltek egy vaskést és egy jellegzetes bronzfibulát. Bajmokon szintén egy vaskést találtak, és ez az egész. Viszont a keltákkal a mi területeink is mindinkább az írott történelem szakaszába lépnek, egyre több feljegyzés segíti a régészek munkáját. Megtudjuk, például, hogy az időszámításunk előtti 1. század folyamán az addigi scordiscusokkal szemben a szintén boi törzs szállta meg. Valamivel később, de nem sokkal érkezésük után meggyűlt a bajuk az Erdély területén kialakult trák eredetű dákokkal. A dákok i. e. 50 körül meg is támadták őket, elfoglalták az egész Tiszántúlt, a Duna—Tisza közét és a Dunántúlon lakó szintén kelta pannonok területeit is. A dákok azonban nem maradtak huzamosabb ideig a meghódított területeken, és ennél fogva régészeti hagyatékuk nem számottevő. Csak Nosza környékén találtak néhány dák jellegű cserépedényt.

Ezekkel az eseményekkel voltaképpen el is érkeztünk a vaskor és egyben az egész őstörténeti kor végére. Hiszen az időszámításunk előtti utolsó évtizedekben egyre közelebb jutottak a római légiók a Kárpát-medencéhez. Előretörésük a meghódított Görögország irányából és az Alpok felől történt...

Jegyzetek

¹ Jászi Boldizsár polgármester az 1828-ban befejezett szabadkai városháza felavatási ünnepélyén a város környékén fellelhető régi templomromokat is említette. Ulmer Gáspár: Szabadka, 1828. *Üzenet* I (1971) 4. szám, 459. old.

² Régiségyűjtés Bácskában 1839-ben. *A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat Évkönyve* XXVIII (1912), 29. old.

³ Numizmatikai és régiség gyűjtemény. *A Szabadkai Főgymnasium Értesítője az 1882/83. évre*, 55. old.

⁴ Magyar László: A régészeti kutatások megszervezésének kezdetei Szabadkán. *Üzenet IX* (1979), 4. szám, 196. old.

⁵ Bibó-Bige György: *Praehistoria. Az ember a történelmi kor kezdetéig*, Szabadka, 1901.

⁶ A Kelebia pusztai (Szabadka) templomásatás. *Archaeologiai Értesítő 1914*, 58. old. (Budapest).

⁷ Szekeres László: *Amit az idő eltemetett*. 30. old. Újvidék, 1981.

⁸ Népnevek híján az őskori társadalmak régészeti hagyatékát kultúrák szerint csoportosították. Az egyes kultúrák általában legfontosabb előfordulási helyükről (Körös-Starčevo kultúra), fő elterjedési területükről (Tisza kultúra) vagy valamilyen jellemző vonásukról (Halomsíros kultúra) kapták nevüket. Az egyes kultúrákon belül jelentkező különbségek érzékeltetésére a régészek a „csoport” megjelölést használják, amelyeket ismét egy-egy lelőhely nevével illetnek (Körös, illetve Starčevo csoport). Ezzel a gyakorlattal az időszámításunk előtti I. évezred derekáig kell élni, mert csak ekkor tűnnek fel a Kárpát-medencében az első népnevek, és ettől kezdve lehet egyes leletegyütteseket konkrét nép- vagy társadalmi csoportokhoz (kötni (Szkíták, Szarmaták, Hunok stb.).

⁹ A csontanyag meghatározását Dr. Bökönyi Sándor (Budapest) végezte el

¹⁰ Butzer, K.: *Environment and Archaeology*. 145. old. London, 1965.

¹¹ Bökönyi Sándor: A Maroslele-panai neolitikus telep gerinces faunája. *Archaeologiai Értesítő 1964*, 89. old.

¹² Szekeres László: Neki aspekti istraživanja ranog neolita u severoistočnoj Bačkoj. A *Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju* című gyűjteményes kötetben. 189. old. Belgrád, 1974.

¹³ Šulman, Dr. Mirko: Samnatsko-jaziski grobovi u Tavankutu i Masariukovu. *Rad vojvodanskih muzeja 1* (1952) 117. old. (Újvidék). A ludasi ásataése csak megemlíti.

¹⁴ Garašanin, D.—Garašanin, M. V.: *Arheološka nalazišta u Srbiji*. 101. old. Belgrád, 1951.

¹⁵ Hampel József: *A bronzkor emlékei Magyarhonban II*, CXLIII. tábla. Budapest, 1892.

¹⁶ Gohl Ödön: Régiségek a Szabadkai Főgymnasium gyűjteményében. *Archaeologiai Értesítő 1895*, 312. old.

¹⁷ Trogmayer, O.—Szekeres, L.: Prilog istoriji kasnog bronzanog doba Vojvodine. *Rad Vojvodanskih muzeja 15—17* (1966—1968), 19. old. A következő lelőhelyek: Ludas-Baba-halom, Hajdukovo-Pörös és Hajdukovo-Feketesor.

¹⁸ Foltiny, Stephan: Über die Fundstelle und Bedeutung der angeblich aus Kiskőszeg stammenden Hallstattzeitlichen Bronzen des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz 8 (1961), 186. old.